

Łukasiewicz, Juliusz

"Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe", Budapest 1970 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 63/2, 362-366

1972

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

syjskim od chwili, gdy wchodzi ono w obieg około 1861 r. Jak się zdaje, jednym z kanałów przenikania słowa do języka rosyjskiego był polski obszar, zwłaszcza zaborów austriackiego i pruskiego, najprawdopodobniej Galicja, w każdym razie pierwszy stwierdzony przez Müllera wypadek użycia słowa, artykuł w dzienniku „Sankt-Pietierbugskije Wiedomosti” z lutego 1861 r. dotyczył sytuacji elementu ruskiego we wschodniej Galicji („...wykształcone klasy lub, jak się takowe w Austrii nazywa, inteligencja...”).

Rozważania Müllera w dwóch pierwszych rozdziałach pozwoliły mu na ułożenie schematycznej tabeli wszystkich znaczeń słowa inteligencja będących w użyciu w językach niemieckim i francuskim w połowie XIX w. (s. 96). Cztery kolejne rozdziały („Die Rezeption des Stichwortes im Russischen”, „Die Intelligencija als Bildungsschicht”, „Frühe Ideologen der Intelligencija”, „Die revolutionäre Intelligencija”) przedstawiają ewolucję pojęcia w języku rosyjskim i pozwalają Müllerowi na stworzenie w zakończeniu tabeli przedstawiającej schematycznie stan rzeczy w latach dziewięćdziesiątych XIX w. (s. 377-9). Zabieg ten ma dużą wartość metodyczną. Można pójść śladami Müllera i skonstruować taką tabelę dla dalszych okresów, albo też podjąć podobne próby na gruncie innych języków, chociażby polskiego. Można stosować go również przy badaniu innych słów. Tabele takie dają przejrzysty obraz ewolucji zakresu znaczeniowego badanego słowa, ponieważ zaś dotyczą ważnego pojęcia o wszechstronnych implikacjach, mają więc też znaczenie dla badań nad kulturą i historią.

Na omawianie głównych zagadnień rusycystycznych wynikających z tej książki nie ma tu miejsca. Warto zwrócić uwagę na wydobyte przez Müllera z zapomnienia Aleksandra Stronina (1826—1889), autora książki „Polityka jako nauka” (1872), w której wyłożył on swą oryginalną teorię inteligencji.

Rozprawa Müllera ukazała się w serii o zbyt niskich nakładach, żeby starczyło egzemplarzy na zaopatrzenie wszystkich najważniejszych bibliotek naukowych na świecie, nie mówiąc już o indywidualnych nabywcach. Być może przydałoby się przełożenie na język polski przynajmniej dwóch wyżej wzmiankowanych rozdziałów przedstawiających rozwój pojęcia inteligencji w językach europejskich, gdyż dla dobra dyskusji nad nimi w naszym kraju niezbędna jest w końcu poprawna systematyzacja wszystkich dotychczasowych jego znaczeń. Bez tego wszelkie dalsze spory pozostaną w kręgu impresyjnych rozważań i tworzonych *ad hoc* i *ad usum temporis* definicji.

Aleksander Achmatowicz

Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe, „Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae” t. 62, Akademiai Kiadó, Budapest 1970, s. 231.

Recenzje z prac historyków węgierskich ukazują się w polskich czasopismach historycznych bardzo rzadko. Tymczasem osiągnięcia historiografii węgierskiej zasługują na popularyzację. Znaczny jest m.in. dorobek historyków węgierskich w zakresie dziejów gospodarczych ich kraju. Śledzenie tych osiągnięć ułatwiają „Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae” wydawane w językach kongresowych (publikację tej serii rozpoczęto w 1951 r.). Tom 62 tego wydawnictwa zawiera cztery obszerne rozprawy dotyczące rozwoju społeczno-ekonomicznego Węgier w latach 1867—1913 na tle przemian gospodarczych w Europie wschodniej.

Pierwszym problemem, który został zanalizowany w recenzowanym tomie, jest wzrost gospodarczy Węgier w latach 1867—1913, tj. na terenie całej węgierskiej części monarchii austro-węgierskiej (Zalitawii). Problem ten jest tematem dwóch artykułów. Artykuł L. Katusa „Economic Growth in Hungary During the Age

of Dualism”, daje wszechstronny obraz wzrostu gospodarczego w ujęciu syntetycznym oparty na metodzie statystycznej i porównawczej. Artykuł jest właściwie interpretacją 58 tabel i 7 wykresów. W pierwszym rozdziale autor systematycznie rekonstruuje wielkość produktu społecznego (bez usług nieprodukcyjnych — *gross domestic material product* — GDMP) a w szczególności tempo jego wzrostu. Obliczone zostało tempo wzrostu ludności i siły roboczej, wartość produkcji rolnej i produkcji przemysłowej oraz wartość materialnych usług. Nie zawsze naturalnie, autor otrzymał dane coroczne; czasem wyliczenia tempa wzrostu oparte są o szacunki z lat 1860—1870 oraz dane z 1913 r. Wszędzie wartość produkcji została obliczona według cen z 1913 r., co daje pełną porównywalność liczb. Wyniki tych żmudnych obliczeń są imponujące. Obraz wzrostu gospodarczego Węgier stał się całkowicie jasny i daje się ująć właściwie w jednej tabeli. Równocześnie autor pokazał główne czynniki tego wzrostu, a więc wzrost nakładów na kapitał stały i wzrost wydajności pracy. Obliczone zostało także tempo wzrostu produktu społecznego w przeliczeniu na jednego mieszkańca.

Wzrost produktu społecznego Węgier w latach 1867—1913

Tempo wzrostu:	GDMP	Siły roboczej	Wydajności	Kapitału stałego	GDMP na 1 mieszk.
Rolnictwo	1,7%	0,2%	1,5%	1,6%	1,0%
Przemysł	4,2%	2,0%	2,3%	4,6%	3,5%
Transport i handel	4,6%	3,4%	1,2%	4,1%	3,8%
Produkcja materialna	2,4%	0,7%	1,8%	2,9%	1,7%

Pewnym mankamentem tego obrazu wzrostu jest brak opracowania corocznego indeksu całej produkcji, co utrudnia śledzenie trendu. W pewnej mierze można wyciągnąć wnioski z opracowanego indeksu produkcji roślinnej i górniczej oraz wielkości transportu (dane coroczne) a także pewnych danych przekrojowych. Interesujące są zmiany w strukturze produktu społecznego oraz zatrudnienia. Udział rolnictwa w tworzeniu produktu społecznego spadł z 81,2% do 56,0%, w globalnej masie kapitału stałego z 55% do 26%, w zatrudnieniu z 80% do 66,7%.

Obliczenia te pozwoliły autorowi na wnioski i porównania z innymi krajami europejskimi, tak co do tempa wzrostu produkcji, wydajności pracy i struktury gospodarczej, jak i poziomu produktu społecznego osiągniętego przez Węgry w 1913 r. Pod względem tempa wzrostu produkcji na jednego mieszkańca a także wydajności pracy okazało się, że szybsze tempo posiadała tylko Szwecja i Dania. Pod względem osiągniętego poziomu produktu społecznego na jednego mieszkańca Węgry (322 korony) były w czołówce krajów Europy wschodniej i południowej, większy miały tylko Austria i Włochy, niższy wszystkie inne kraje; naturalnie daleko im było do poziomu krajów Europy pñ.-zachodniej, gdzie poziom był co najmniej dwukrotnie wyższy.

Drugi artykuł dotyczący problemów wzrostu gospodarczego Węgier pt. „Nationaleinkommen und Kapitalakkumulation in Ungarn”, napisali I. Berend i G. Ranki. Autorzy oszacowali dochód narodowy w trzech przekrojach chronologicznych: 1867, 1900 i 1913 w cenach bieżących i stałych. Obliczenia pozwoliły na wyciągnięcie interesujących wniosków. Dochód narodowy wzrósł w tych latach ponad 4,5-krotnie (w przeliczeniu na jednego mieszkańca ponad trzykrotnie) — 3,2% w skali rocznej, tj. szybciej niż w Niemczech, Anglii czy Rosji (2,5%—2,6%). W tym czasie udział rolnictwa w tworzeniu dochodu narodowego spadł z 79% do 62%, a przemysłu i rzemiosła wzrósł z 15% do 28%. Ciekawe

ustalenia dotyczą akumulacji kapitałów oraz wielkości inwestycji. W okresie tym wyraźnie zmieniły się źródła i cele inwestycji. W całym okresie 60% inwestycji zostało pokrytych z akumulacji wewnętrznej, jednak w latach 1867—1873 tylko w 40%, w latach 1873—1900 w 55%, a w latach 1900—1913 już w 75%. W pierwszym okresie ponad 53% inwestycji pochłonęła komunikacja (głównie koleje), gdzie 70% stanowiły kapitały zagraniczne, inwestycje w rolnictwie stanowiły 27%, w przemyśle 7,5% (w 3/4 kapitały krajowe). W drugim okresie na komunikację przypadało 28,5% (50% zagraniczne), na rolnictwo 35,5%, na przemysł 9%. W latach 1900—1913 komunikacja pochłonęła 23% inwestycji, rolnictwo 41%, przemysł 16%.

Porównywalność danych obu artykułów utrudnia inna podstawa przyjętych cen stałych. W pierwszym artykule były to ceny z 1913 r., w drugim z lat 1898/1900. Tym niemniej są widoczne dość znaczne różnice. Według I. Katusa tempo wzrostu produktu społecznego wynosiło 2,4% (a tempo wzrostu dochodu narodowego według P. Hana 2,6%—2,8%), nie mogło więc tempo wzrostu dochodu narodowego wynosić aż 3,2%. Berend i Ranki chyba zawiązują dane z 1913 r. Dochód narodowy według nich (w produkcji materialnej) w 1913 r. miał wynosić 7112 mln koron, a produkt społeczny według Katusa 6,830 mln koron (w obydwu wypadkach według cen z 1913 r.). Stąd też prawdopodobnie zawyżenie średniorocznego tempa wzrostu produkcji rolnej (2,2% zamiast 1,8%)¹ i przemysłowej (6% zamiast 4,2%).

Oba artykuły świadczą o znacznym rozwoju zastosowań metod ilościowych w badaniach historyków węgierskich, o umiejętnym i odważnym stosowaniu szacunku statystycznego, o dążeniu do maksymalnego wykorzystania źródeł statystycznych. Ten kierunek zastosowania metod analizy statystycznej przyniósł już ewidentne rezultaty przy badaniu wzrostu gospodarczego Węgier w latach 1867—1913. Podobnych wyników, nawet na mniejszą skalę, nie osiągnęli historycy polscy. Badania nad wzrostem gospodarczym są w Polsce dopiero zapoczątkowane, a potrzeby w tym zakresie są oczywiste. Tymczasem bez zastosowań metod analizy statystycznej nie można właściwie w historii gospodarczej czynić prawdziwych porównań tak w zakresie terytorialnym, jak i chronologicznym.

Drugim problemem omawianym w tomie jest rewolucja przemysłowa na Węgrzech i w całej Europie wschodniej. Zajmował się nim częściowo w swym artykule I. Katus, całkowicie tej sprawie poświęcony jest artykuł specjalny, którego autorami są N. Berend i D. Ranki („K woprosu promyslennoj rewoluciji w Wostocznoj i Jugowostocznoj Ewropie”). Autorzy tego ostatniego artykułu przedstawiają swoją wersję pojęcia rewolucji przemysłowej, które w dużej mierze zgadzają się z poglądami A. Toynbee, D. C. Colemana i W. W. Rostowa. Nie chciałbym w tym miejscu polemizować z takim ujęciem, które — według mego zdania — zamazuje różnice między rewolucją (przewrotem przemysłowym) a industrializacją, pomniejszając znaczenie przewrotu technicznego i ukształtowania się klasy robotniczej, jako ostatecznego rezultatu przewrotu przemysłowego. Tym niemniej artykuł przynosi wiele cennych uwag i wniosków dotyczących problematyki rewolucji przemysłowej na Węgrzech i w Europie wschodniej. Omawia on na początku urbanizację, uwłaszczenie chłopów, powstanie systemu bankowego i kredytowego oraz rozwój kolejnictwa jako przesłanki rewolucji przemysłowej w Europie wschodniej (por. s. 15). Z tej analizy wysunięta — przy częściowej polemice z A. Gerschkenronem — teza o trzech typach industrializacji w Europie: angielski — proces spontaniczny w wyniku wewnętrznej akumulacji kapitału, rewolucja przemysłowa wcześniejsza niż rewolucja w transporcie i powstanie współczesnego systemu bankowego; zachodnio-europejski, gdzie zasadniczą rolę odegrał nowoczesny

¹ Jeszcze inne obliczenia przedstawia artykuł S. M. Eddie, *Agricultural Production and Output per Worker in Hungary 1870—1913*, „The Journal of Economic History” t. XVIII, 1968, nr 2.

system bankowy a rewolucja przemysłowa trwała równocześnie z powstawaniem tegoż systemu bankowego i rewolucją w transporcie; typ wschodnio-europejski, gdzie wewnętrzna akumulacja kapitału była niedostateczna i zagraniczne inwestycje kapitałowe odegrały ważną rolę w industrializacji (A. Gerschenkron podkreśla przede wszystkim rolę państwa), rewolucja przemysłowa miała tu miejsce po powstaniu sieci linii kolejowych i nowoczesnego systemu bankowego.

Następna część artykułu omawia cechy charakterystyczne rewolucji technicznej w Europie wschodniej. Analiza rozpowszechniania się maszyn parowych i struktury wartości produkcji skłania autorów do wniosku, że w Europie wschodniej decydującą rolę odegrał przemysł spożywczy (w Anglii, Francji, Niemczech — włókienniczy). Na Węgrzech rola tego przemysłu była tak wielka jak nigdzie w Europie: na początku XX w. przemysł spożywczy dawał 44% globalnej wartości produkcji, gdy włókiennictwo tylko 5% (lecz w Serbii w 1910 r. — spożywczy 55%, tekstylny 8%). Na Węgrzech decydujące przeobrażenia techniczne miały się dokonać w latach 1884—1898. W końcu XIX w. już 65—70% całej produkcji przemysłowej dawały zakłady poruszane maszynami. Podobnie miało być w Rosji i na ziemiach polskich, natomiast jeszcze później w krajach bałkańskich.

Jednak według autorów zwycięstwo rewolucji technicznej nie oznaczało zakończenia rewolucji przemysłowej, która trwała dalej do I wojny światowej. (Jak to pogodzić z twierdzeniem, że „bez zakończenia procesu rewolucji przemysłowej nie może zakończyć się proces przejścia od feudalizmu do kapitalizmu”? — s. 190).

I. Katus uważa, że rewolucja przemysłowa na Węgrzech trwała w latach 1887—1913 i nie zakończyła się. W latach 1887—1899 miał miejsce *great spurt* (wielki skok), podobny do tego, który miał miejsce w Italii w latach 1888—1908, w Szwecji w latach 1888—1896, czy w Rosji w latach dziewięćdziesiątych. Jednak główną rolę w rewolucji przemysłowej na Węgrzech przypisuje przemysłowi ciężkiemu, który rozwijał się najszybciej w tym okresie. Te różne wewnętrzne sprzeczności, jak sądzę, wypływają z przeceniania wskaźników ilościowych w fetyszizacji tempa wzrostu produkcji przemysłowej. W okresie największego natężenia zmian, walki nowych elementów ze starymi nie może być szybkiego wzrostu produkcji (produkcja oparta na nowej technice wzrasta, lecz oparta na starej maleje), dopiero po zwycięstwie nowej techniki produkcja wzrasta bardzo szybko. Z drugiej strony przeżytki starej techniki mogą trwać długo i nie można od ich ustąpienia uzależniać daty zakończenia przewrotu przemysłowego, które uzależnione jest ostatecznie od ukształtowania się klasy robotniczej.

I. Berend i G. Ranki formułują różnice między rewolucją przemysłową w zachodniej i wschodniej Europie. Stwierdzają słusznie, że rewolucja przemysłowa we wschodniej Europie nie była późniejszym wydaniem, kopią tejże rewolucji w Europie zachodniej; Europa wschodnia wydała inny model rewolucji. W Europie zachodniej w rezultacie rewolucji przemysłowej doszło do zasadniczych zmian ekonomiki i społeczeństwa, przemysł zajął dominującą rolę, a kraje stały się przemysłowe. W Europie wschodniej nie było tak głębokich zmian, kraje pozostały rolnicze, przemiany miały ograniczony charakter.

Na marginesie tego artykułu chciałbym stwierdzić bardzo słabą znajomość problematyki rozwoju ekonomicznego ziem polskich w historiografii węgierskiej. Cała wiedza autorów opiera się zaledwie na dwóch przestarzałych pozycjach wydanych w języku angielskim: E. Piltz, „Poland” (London 1909) i F. Buja k, „Poland's Economic Development” (London 1926). Równocześnie autorzy cytują dziewięć pozycji dotyczących Rumunii: w tym cztery po rumuńsku, a trzy wydane po II wojnie (tylko dwie sprzed 1930 r.).

Czwarty artykuł P. Hanaka „Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger-Monarchie und der Ausgleich von 1867” omawia przemiany społeczno-polityczne lat

1848—1867. Autor kolejno analizuje warunki burżuazyjnych przeobrażeń w czasie I po rewolucji ze szczególnym uwzględnieniem kwestii agrarnej i narodowej, kryzys neoabsolutyzmu w latach 1859—1861, dojrzewanie ugody, jej zawarcie i skutki. Na zakończenie stwierdziwszy, że reorganizacja monarchii w 1867 r. stworzyła warunki dla rozwoju społeczno-ekonomicznych podstaw kapitalizmu, autor omawia ekonomikę poszczególnych części Austro-Węgier. Przedlitawia w latach 1911/13 miała o 33% wyższy dochód narodowy na jednego mieszkańca niż Zalicawia, lecz najniższy jego poziom był w Galicji (18% ludności, a niecałe 11% dochodu narodowego Austro-Węgier)².

Ogólnie omawiany zbiór artykułów, które były napisane w latach 1966—1968, świadczy o wysokim poziomie historiografii węgierskiej w zakresie historii gospodarczej i niewątpliwie zachęca do uważnego śledzenia dalszych jej osiągnięć.

) Juliusz Łukasiewicz

M. K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski, A European Federalist 1918—1922*, Hoover Institution Press, Stanford 1969, s. 379.

Praca M. K. Dziewanowskiego podejmuje jeden z bardziej skomplikowanych i stosunkowo mniej zbadanych problemów dwudziestolecia międzywojennego. Zagadnienie polityki wschodniej piłsudczyków doczekało się już kilku monografii¹, ale żadna z nich nie pretenduje do wyczerpania bogatej i skomplikowanej problematyki. Praca Dziewanowskiego ambicje takie posiada, chociaż ograniczony dostęp do materiału źródłowego utrudniał zadanie autora. Nie jest bowiem możliwe pełne i rzetelne opracowanie powyższego tematu bez wykorzystania archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, akt różnych ogniw Oddziału II Sztabu Głównego, akt gen. Lucjana Żeligowskiego, diariusza S. M. Kossakowskiego czy papierów Leona Wasilewskiego, czołowego teoretyka i realizatora polskiej polityki wschodniej — nawet jeśli zna się prace historyków, którzy z wymienionych zespołów korzystaliz². Baza źródłowa monografii Dziewanowskiego jest stosunkowo skromna. Oprócz ogólnie dostępnych publikacji autor wykorzystał m.in. Akta Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza, Archiwum Michała Sokolnickiego, Archiwum POW, fragmenty archiwum Ukraińskiej Misji Wojskowej w Warszawie (wszystkie w Instytucie im. Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku), fragmenty Archiwum Semena Petlury (Paryż) oraz Archiwum Jurgisa Szaulysa (University of Pennsylvania, Philadelphia). Ponadto sięgnął do angielskich i amerykańskich dokumentów dyplomatycznych (m.in. raportów ambasad amerykańskich w Warszawie, Bernie, Moskwie i państwach bałtyckich w National Archives w Waszyngtonie), dając tym samym interesujący obraz recepcji wydarzeń wschodnioeuropejskich w stolicach mocarstw zachodnich. Na uwagę zasługuje obfitość wykorzystanych prac historyków angielskich, francuskich czy amerykańskich, nie zawsze zresztą zawierających rzeczywiście nowe i ciekawe przemyślenia i sądy.

Oddzielnym problemem jest stosunek Dziewanowskiego do historyków krajowych. Nieporozumieniem wydaje się twierdzenie (s. 47), iż H. Jabłoński w pracy „Polska Partia Socjalistyczna w czasie wojny 1914—1918 r.” określał działalność Piłsudskiego jako „agenturalną na rzecz państw centralnych”.

² Por. A. Eckstein, *National Income and Capital Formation in Hungary, 1900—1950*, Cambridge 1956, s. 2—3, 8—10.

¹ Np. J. Lewandowski, *Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego*, Warszawa 1962; tenże, *Imperializm słabości*, Warszawa 1967; A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918—1919)*, Warszawa 1969.

² Głównie prace J. Lewandowskiego. Por. także P. Łossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918—1920*, Warszawa 1966.